

Ligia Henczel-Wróblewska
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, Polska
ligia.hw@amu.edu.pl

Polscy protagoniści rodzimej kultury i literatury we Włoszech w XX wieku

Abstract

Polish Protagonists of the native Culture and Literatures in Italy in the 20th Century

Italia for ages attracted representatives of all sorts nations with unique geographical advantages, diversified nature, richness of the works of art, architecture. The Poles have been enjoying its cultural, artistic, and scientific achievements for over eight centuries. They left their tracks there in the form of archive records, literature, works of art, necropolis. They were also promoting Polish culture in Italy, in both individual and institutional actions. The author presented a few Poles and Polish institutions, which introduced Polish literature and culture into Italian cultural life in the 20 century. These are mostly scholars, historians, librarians, writers. A few of them are quite well-known and described in literature (e.g. Karolina Lanckorońska, Roman Pollak). However, many others have not been an object of in-depth studies, including Józef Feliks Michałowski, Jan Władysław Woś, Ryszard K. Lewański or the Adam Mickiewicz Academy of Polish and Slavic Literatures and History in Bologne and the Attilio Behey Institute of Polish Culture in Turin. The output of the Polish community abroad, being maintained in Italian libraries and archives, confirms both the value of common cultural background, and permanent engagement of the Poles in strengthening and popularization of the Polish writing legacy in Italy.

Key words: book – Italy – Polish culture.

Słowa kluczowe: książka – Włochy – kultura polska.

Kontakty między Polską a Italią mają długą historię, stanowią bogaty teren badawczy, zgłębiany i opisywany obszernie w literaturze przed-

miotu. Rozwijały się na różnych płaszczyznach, które w zależności od wydarzeń dziejowych intensyfikowały się w formie relacji religijnych i kościelnych, naukowych, edukacyjnych, artystycznych, społeczno-politycznych, militarnych. Począwszy od wieków średnich Polacy wyjeżdżali do włoskich uniwersytetów, aby zdobywać wiedzę w różnych dziedzinach naukowych. W okresie renesansu dołączyli artyści, którzy przez kolejne stulecia poszukiwali w Italii twórczego natchnienia oraz doskonalili warsztat u najlepszych mistrzów. W tym czasie wielu artystów włoskich pojawiało się również na ziemiach polskich, na dworach władców. W XIX i w pierwszej połowie XX w. do dotychczasowych dwustronnych relacji doszło zaangażowanie na niwie społeczno-politycznej, związane z działaniami niepodległościowymi europejskich narodów¹. Okres zaborów ziem polskich i dwie wojny światowe wywołały konieczność udziału Polaków w zbrojnych działaniach na terenie Półwyspu Apenińskiego. Niezależnie od historycznych wydarzeń nie zaniedbywano tradycyjnych kontaktów w obszarze kultury i nauki. Świadczą o tym materiały źródłowe, opracowania naukowe i literackie, zgromadzone we włoskich archiwach i bibliotekach, dzieła sztuki znajdujące się w tamtejszych muzeach, kościołach, instytucjach kultury i kolekcjach prywatnych oraz polskie groby na cmentarzach włoskich.

W prezentowanym artykule zostanie przybliżona aktywność Polaków – promotorów rodzimej kultury na terenie Włoch, którzy dzięki swoim zainteresowaniom badawczym i pasji bibliofilskiej zbudowali ważne i ciekawe księgozbiory. Od mniejszych, prywatnych, ale z ważnymi i często unikalnymi zbiorami (Ryszard Kazimierz Lewański, Jan Władysław Woś), po księgozbiory liczebnie duże i znaczące dla polskiej nauki i kultury (Józef Feliks Michałowski, Karolina Lanckorońska). Nie jest łatwo, nawet syntetycznie, omówić ich dokonania bez podkreślenia roli instytucji polskich i polsko-włoskich w Italii, które zazwyczaj stanowiły nie tylko bazę lokalową dla gromadzonych zbiorów, ale też wspierały rozwijanie dwustronnych kontaktów. Zaliczają się do nich m.in. Akademia Literatury i Historii Polskiej i Słowiańskiej im. Adama Mickiewicza w Bolonii, Biblioteka i Stacja Naukowa PAN w Rzymie, Instytut Kultury Polskiej „Attilio Begey” w Turynie oraz Polski Instytut Historyczny w Rzymie. Każda z tych instytucji swoje

¹ Por. m.in. H. Barycz, *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440-1600)*, Kraków 1938; tenże, *Podróże polskie do Neapolu w wiekach XV-XVIII*, Warszawa 1939; tenże, *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965; W. Preisner, *Stosunki literackie polsko-włoskie w latach 1800-1939 w świetle bibliografii = Relazioni letterarie polacco-italiane fra gli anni 1800-1939 nella luce della bibliografia*, Toruń 1949; A. Sajkowski, *Włoskie przygody Polaków. Wiek XVI-XVIII*, Warszawa 1973; M. Brahmer, *Powinowactwa polsko-włoskie. Z dziejów wzajemnych stosunków kulturalnych*, Warszawa 1980.

powstanie i rozwój zawdzięcza wiedzy, świadomości kulturowej i pasji bibliofilskiej konkretnych osób. Jednakże, bez współpracy z włoskim środowiskiem naukowym oraz nieustannych starań o utrzymywanie poprawnych stosunków społeczno-politycznych w danym okresie, niemożliwa byłaby ich działalność zarówno na polu badawczym, jak również ochrony polskiego dziedzictwa narodowego w Italii oraz rozwoju relacji polsko-włoskich. Zakres czasowy wskazany w tytule obejmuje minione stulecie, jednak niektóre ważne inicjatywy zostały podjęte już w ostatnich dekadach XIX w., a wiele innych trwa do dzisiaj. Opisując je przyjęto porządek chronologiczny działalności wskazanych wyżej instytucji w powiązaniu z aktywnością konkretnych osób.

Zjednoczenie Włoch poza aspektami społeczno-politycznymi, kulturowymi i gospodarczymi, niewątpliwie istotnymi dla mieszkańców Italii, stworzyło nowe możliwości rozwoju polsko-włoskich kontaktów. Panująca atmosfera odradzania się życia społecznego sprzyjała podejmowaniu inicjatyw naukowych, kulturalnych, tworzenia struktur instytucjonalnych i organizacyjnych, które przyczyniały się do wzmacniania wzajemnych więzi. Angażowali się w te działania zarówno Polacy, jak i Włosi. Dobrym przykładem takiej współpracy było powołanie pierwszej tak ważnej dla Polaków instytucji, jaką była Akademia Literatury i Historii Polskiej i Słowiańskiej im. Adama Mickiewicza w Bolonii (*Accademia di Letteratura e di Storia Polacca e Slava „Adamo Mickiewicz”*). Została utworzona 8 XII 1879 r. w sali bibliotecznej jednego z najstarszych budynków bolońskiego uniwersytetu, tzw. „*Archiginnasio*”. Jej inicjatorami byli m.in. Domenico Santagata (profesor tej uczelni i pierwszy prezes), Teofil Lenartowicz (wykładowca Akademii w latach 1880-1882) i Artur Wołyński, który ofiarował bibliotece Akademii część swego księgozbioru, pomagał w sprawach lokalowych, a także w pozyskiwaniu członków i ofiarodawców w kraju oraz na emigracji². Najważniejszymi celami instytucji były popularyzacja historii i literatury słowiańskiej, szczególnie polskiej, ciągle wzbogacanie biblioteki o nowe publikacje oraz upowszechnianie wiedzy dotyczącej sytuacji społeczno-politycznej na ziemiach polskich pod zaborami. Cele te realizowano przede wszystkim poprzez cykle spotkań i wykładów tematycznych, zapraszanie znanych polskich i włoskich osobistości ze świata nauki, kultury i literatury oraz aktywnych na polu życia społecznego. Działalność Akademii wspierali w rozmaity sposób Polacy mieszkający wówczas we Włoszech, m.in. Witold Piotr Olszewski (prawnik, emigrant osiadły w Bolonii, organizator komitetów „*Pro Polonia*” pod-

² J. Piskurewicz, *Ośrodek kopernikański w Rzymie i jego twórcy w drugiej połowie XIX wieku*, „*Komunikaty Warmińsko-Mazurskie*” 2013, nr 3, s. 524-525; tenże jest autorem cennej publikacji *Ziemi włoskiej dla Polski. Artur Wołyński i jego działalność w Italii w drugiej połowie XIX wieku*, Warszawa 2012.

czas I wojny światowej), Elżbieta Bośniacka (pisarka, członek-korespondent Akademii) z mężem Zygmuntem (lekarz i przyrodnik, paleontolog), Wiktor Brodzki (ofiarował Akademii medalion z wyobrażeniem głowy A. Mickiewicza), Malwina Ogonowska³, Zygmunt Kulczycki⁴, Henryk Siemiradzki, profesorowie Uniwersytetu w Bolonii, z którymi Akademia była ściśle związana oraz wiele innych znamienitych osób⁵. Instytucja została rozwiązana w 1926 r., po kilkudziesięciu latach aktywnej działalności⁶. Większość dokumentów dotyczących struktury, członków, aktywności uległa zniszczeniu podczas II wojny światowej. Rekonstrukcji jej historii mogą obecnie służyć zachowane dokumenty prywatne rodziny Santagata, a także korespondencja T. Lenartowicza (m.in. z E. Bośniacką) i innych członków Akademii⁷. W 1973 r. z inicjatywy i dzięki wielkiemu zaangażowaniu profesora R.K. Lewańskiego reaktywowano działalność Akademii, nawiązując do jej pierwot-

³ M. Ogonowska (1834-1893), tłumaczka, lektorka języków słowiańskich na Uniwersytecie w Bolonii; też, *Studio critico su Sigismondo Krasinski il poeta anonimo della Polonia*, Bologna 1887.

⁴ Z. Kulczycki (brak danych dotyczących dat jego życia i śmierci), syn emigranta i obywatel włoski, szef biura prasowego Misji Komitetu Narodowego Polskiego w Rzymie. Zob. *Documenti per la storia delle relazioni italo-polacche (1918-1940) = Dokumenty dotyczące stosunków polsko-włoskich (1918-1940)*. T.1, a cura di M. di Simone et al., Roma 1998, s. 141, 293.

⁵ Historia i działalność Akademii nie zostały dotąd szerzej opracowane, ale istniejące już teksty wskazują na jej duże znaczenie dla polsko-włoskich relacji. Pisali o niej też Włosi, m.in. A. Begey, *Polska i Akademia Historii i Literatury Polskiej i Słowiańskiej we Wszechnicy Bolońskiej*, Lwów 1880 – włoska i polska wersja tego tekstu stanowiły zbiór artykułów opublikowanych w „Gazzetta di Torino” 1879, nr 165, 168, 171, 176, 185, 199, z którą Begey współpracował (książka dostępna w Bibliotece IBL PAN); tenże, *Accademia di Storia e Letteratura Polacca e Slava „Adamo Mickiewicz” (Bologna)*, Bologna 1973 (książka dostępna w BJ i Collegium Medicum UJ); zarówno powyższy tekst, jak i program oraz statut bolońskiej Akademii Mickiewicza znajdują się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Bolonii (Biblioteca Universitaria di Bologna), por. A. Begey, *La Polonia e l'Accademia di storia e letteratura polacca e slava nell'Università di Bologna*, Torino 1879; [D. Santagata], *Costituzione definitiva della Accademia Adamo Mickiewicz di storia e letteratura polacca e slava delli 14 dicembre 1879 in Bologna: programma e statuto*, Bologna 1879, [online] <http://sol.unibo.it/SebinaOpac/Opac?action=documentview&sessID=CF79E3E8CD47095734662E97EBCADF2@44737403&docID=1> [dostęp 22.02.2018]; M. Bersano Begey, *Akademia A. Mickiewicza w Bolonii i Teofil Lenartowicz*, Warszawa 1956, s. 4; por. recenzja Romana Pollaka «Storia della letteratura polacca», *Marina Bersano Begey, Milano 1957, 2 ed. Nuova Accademia*, s. 384, „Pamiętnik Literacki” 1958, R. 49, nr 3, s. 261-264.

⁶ Istnieje kilka wersji dotyczących daty przerwania działalności bolońskiej Akademii Mickiewicza. J. Piskurewicz podaje 1901, czyli rok śmierci prof. D. Santagaty – por. *Z ziemi włoskiej...*, recenzja tej monografii Andrzeja M. Brzezińskiego w „Przeglądzie Nauk Historycznych” 2012, R. 11, nr 2, s. 226; natomiast Andrzej Litwornia przytacza datę 1926, por. A. Litwornia, *Ryszard Kazimierz Lewański (24 listopada 1918-30 maja 1996)*, „Pamiętnik Literacki” 1997, R. 88, nr 4, s. 232.

⁷ I. Gosik-Kapelińska, *Emigracyjne życie Elżbiety Bośniackiej w świetle jej korespondencji*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Poetica” 2016, t. 4, s. 42-50. Autorka, nawiązując do korespondencji E. Bośniackiej z T. Lenartowiczem przytacza datę 1918, jako rok zakończenia działalności Akademii, zob. s. 45.

nego celu, jakim było upowszechnianie polskiej literatury w środowisku włoskim. Objął w niej nie tylko przewodnictwo, ale podjął się także kierowania pracami, których celem było zrekonstruowanie biblioteki i uporządkowanie archiwum bolońskiej Akademii.

Należy podkreślić ogromny wkład R.K. Lewańskiego w pielęgnowanie pamięci o wielowiekowej obecności Polaków w Italii. Od okresu powojennego do końca życia mieszkał we Włoszech, z przerwą w latach 1951-1960, kiedy przebywał w Stanach Zjednoczonych Ameryki i uzyskał stopień naukowy w dziedzinie bibliotekoznawstwa (Uniwersytet Kalifornijski w Berkeley – University of California at Berkeley). Po powrocie do Bolonii pracował najpierw jako organizator i dyrektor biblioteki europejskiej siedziby Uniwersytetu Johnsa Hopkinsa (Johns Hopkins University), a następnie profesor języka polskiego na uniwersytetach w Pizie (1973-1979) i Udine (1979-1990). Jako niestrudzony badacz stosunków polsko-włoskich i poloników zadbał o zbudowanie przy obu katedrach polonistyki profesjonalnych księgozbiorów (w Pizie i Udine), które cały czas są uzupełniane o fachową literaturę. Jego zaangażowanie w rozwój polonistyki na tych uczelniach zaowocowało znaczącym zainteresowaniem studentów historią polskiego języka, kultury i literatury. Lewański był autorem kilkunastu książek, w tym bibliografii sławistycznych, około 200 artykułów publicystycznych i rozpraw naukowych⁸, współtwórcą krakowskich „*Studia Italo-Polonica*”, redaktorem czasopisma „*Est Europa*”, ukazującego się na uniwersytecie w Udine, a także współpracował z londyńskim „*Pamiętnikiem Literackim*”. Był cenionym bibliotekarzem i bibliotekoznawcą. Zgromadził bogaty księgozbiór związany zarówno z jego naukowymi zainteresowaniami, jak i pasją tropienia polskich śladów we Włoszech. Lewański pozostał aktywny do końca życia, przygotowując między innymi wystawę książek z XVI-XVII w., które były własnością polskich studentów w Padwie oraz opracowując materiały do monumentalnej bibliografii poloników włoskich wydanych przed 1800 r. Przez całe życie był niestrudzonym propagatorem rodzimej kultury i literatury oraz kustoszem pamięci polskiej tradycji wojskowej w regionie Emilia Romagna⁹. Natomiast bolońska Akademia Literatury i Historii Polskiej i Słowiańskiej im. A. Mickiewicza, zarówno w pierwszym okresie działalności, jak i później była przykładem dobrej

⁸ R.K. Lewański, *Storia delle relazioni fra Bologna e la Polonia*, Bologna 1951; inwentarz *Polonica rękopiśmienne w archiwach i bibliotekach włoskich*, Warszawa 1978; tenże, *Guide to Polish libraries and archives*, ed. P.L. Horecky, New York 1974; tenże, G. Mantovani, *Bibliotheca Nationis Polonae. Libri e Donatori (sec. XVII-XVIII)*, „Quaderni per la Storia dell’Università di Padova” 1989-1990, n. 22-23, s. 173-219 i inne publikacje tego uczzonego.

⁹ R.K. Lewański był uczestnikiem kampanii włoskiej w 2. Korpusie gen. Władysława Andersa; zob. A. Litwornia, *Ryszard Kazimierz Lewański...*, s. 229-234; tenże, *Ryszard Kazimierz Lewański (1918-1996)*, „Polonia Włoska” 2009, nr 2 (51), numer specjalny, s. 25.

współpracy Polaków i Włochów w zakresie rozwoju wzajemnych kontaktów kulturalnych oraz sprzyjała wprowadzaniu elementów polskiej historii, literatury i nauki do europejskiego dziedzictwa kulturowego.

Kontynuatorem polonistycznej działalności na uniwersytecie w Pizie był J.W. Woś¹⁰, wytrwały badacz polskich śladów historycznych i kulturalnych w Italii. W obszarze jego badań naukowych znajdują się wieloaspektowe relacje polsko-włoskie, szczególnie w okresie średniowiecza i renesansu. Przez kilka dekad prowadził kwerendy i studia w archiwach i bibliotekach watykańskich, włoskich i angielskich. Efektem prac badawczych są odnalezione materiały dotyczące stosunków polsko-włoskich z XV-XVII w., m.in. 24 nieznane dokumenty Pawła Włodkowica z Brudzenia i pochodzący z 1596 r. najstarszy opis Warszawy jako stolicy, sporządzony przez mistrza ceremonii dworu papieskiego Giovanniego Paola Mucante¹¹. Woś, poprzez swoją działalność dydaktyczną jako lektor języka polskiego na Uniwersytecie w Pizie (1976-1987), wzmocnił fundamenty historyczne i literackie tamtejszych studiów polonistycznych. Przez kolejną dekadę był wykładowcą i profesorem historii Europy Wschodniej na Uniwersytecie Trydenckim, gdzie na Wydziale Humanistycznym zorganizował specjalistyczną bibliotekę, nieustannie wzbogacaną o nowe nabytki. Był inicjatorem i założycielem Stowarzyszenia Kulturalnego Polska-Włochy (1990) oraz Centrum Dokumentacji Historycznej Europy Wschodniej w Instytucie Nauk Filologicznych i Historycznych Uniwersytetu Trydenckiego (Centro di Documentazione sulla Storia dell'Europa Orientale, 1995). W 1988 r. reprezentował w Wenecji Prymasa Polski na zjeździe poświęconym prawom człowieka i wolności religijnej. Woś jest cenionym bibliofilem i kolekcjonerem. W swoich zbiorach posiada unikatową kolekcję starych map Europy; greckich, łacińskich i hebrajskich dyplomów pergaminowych z X-XI w.; sztychów dotyczących Polski i Polaków oraz bogaty księgozbiór, ciągle uzupełniany o wartościowe woluminy. Jest autorem kilkudziesięciu książek i ponad 500 artykułów oraz innych publikacji (recenzje, skrypty, podręczniki, tłumaczenia tekstów łacińskich na język włoski) wydanych w kilku językach¹². Obok pracy naukowej, z zaangażowaniem prowadzi działalność popularyzatorską.

¹⁰ J.W. Woś (1939-) – historyk, eseista, pisarz, wydawca źródeł do historii Polski oraz do dziejów Kościoła, autor opowiadań, profesor uniwersytecki. Należy do wielu europejskich towarzystw naukowych. Od 30 lat posiada obywatelstwo włoskie.

¹¹ J.W. Woś, *Gdyby Rzym nie był Rzymem, to Kraków byłby Rzymem. Wokół spraw polsko-włoskich*, Warszawa 1999, s. 11-35, 93-104.

¹² Publikował m.in. w językach angielskim, francuskim, hiszpańskim, japońskim, niemieckim, polskim i włoskim. Do najważniejszych publikacji włoskich zaliczają się m.in.: J.W. Woś, *Dispute giuridiche nella lotta tra la Polonia e l'Ordine Teutonico (introduzione allo studio di Paulus Wladimiri)*, Firenze 1979; tenże, *I Polacchi a Firenze*, Firenze 1980; tenże, *Itinerario in Polonia del 1596 di Giovanni Paolo Mucante ceremoniere pontificio (Parte prima: Cracovia)*, Roma 1981;

Najbogatszą historię zarówno pod względem instytucjonalnym, jak i naukowym, kulturalnym czy artystycznym, mają relacje polsko-rzymskie. Od pierwszych kontaktów między Polską a Italią w XIII w. Polacy podążali przede wszystkim do Wiecznego Miasta. Wraz z rosnącym zainteresowaniem wyjazdami naukowymi, artystycznymi, religijnymi zaczęli odczuwać potrzebę istnienia w Rzymie instytucji, która byłaby nie tylko oficjalnym polskim przedstawicielstwem na terenie Italii, ale stanowiłaby dogodne miejsce dla wspólnej modlitwy, studiowania, prowadzenia badań. Czyniono różne kroki w tym zakresie, ostatecznie kardynałowi Stanisławowi Hozjuszowi udało się uzyskać zgodę papieża Grzegorza XIII na przejęcie (1578) niewielkiego kościoła w centrum miasta (S. Salvatore dei Pensili, obecnie św. Stanisława Biskupa i Męczennika) dla pielgrzymów oraz utworzenie hospicjum dla Polaków studiujących w Rzymie. Miejsce to stało się polskim centrum w Wiecznym Mieście. Z czasem, podjęto starania (bezskuteczne) o powołanie instytucji świeckiej dla celów naukowych. Do sprawy powrócono w latach 80. XIX w., a impulsem było otwarcie (1881) przez papieża Leona XIII i udostępnienie uczonym z całego świata dokumentów zgromadzonych w Archiwum Watykańskim. Ze strony polskiej zaangażował się w tę sprawę profesor Stanisław Smolka, koordynujący krakowskie badania historyczne w Wiecznym Mieście, tzw. „*Expeditio Romana*” (1886)¹³. Pomimo potencjału naukowego polskich badaczy, niezrozumiały opór włoskich władz nadal uniemożliwiał uruchomienie odpowiedniej placówki naukowej. Sytuacja zaczęła się zmieniać wraz z nowym stuleciem i odzyskaniem przez Polskę niepodległości.

Osobą nie dość docenianą, a nierozzerwalnie związaną z polską aktywnością naukową we Włoszech w pierwszej połowie XX w. był hra-

tenże, *I due soggiorni del card. legato E. Caetani a Varsavia (1596-1597): nella «Relazione» del maestro di cerimonie Giovanni Paolo Mucante*, Firenze 1982; Vincenzo da Kielce, *La «Vita minor» di S. Stanislao vescovo*, introd., trad. e note J.W. Woś, Siena 1983; J.W. Woś, *In finibus Christianitatis. Figure e momenti di storia della Polonia medioevale e moderna*, Firenze 1988; tenże, *La Polonia. Studi storici*, Pisa 1992; tenże, *Alessandro di Masovia, vescovo-principe di Trento (1423-1444). Un profilo introduttivo*, Pisa 1994; tenże, *Silva rerum. Sulla storia dell'Europa orientale e le relazioni italo-polacche*, Trento 2001; tenże, *Santa Sede e corona polacca nella corrispondenza di Annibale di Capua (1586-1591)*, Trento 2004; tenże, *«Florenza bella tutto il vulgo canta». Testimonianze di viaggiatori polacchi*, Trento 2006.

¹³ Zob. m.in. S. Windakiewicz, *Wyprawa naukowa do Rzymu w roku 1886*, Kraków 1887; G. [J.F.] Michałowski, *Expeditio Romana dell'Accademia Polacca*, „*Annales Institutorum*” 1931, vol. 4, s. 255-270; D. Reederowa, *Starania S. Smolki o ustanowienie Stacji Akademii Umiejętności w Rzymie. Sprawozdanie z posiedzenia Komisji Historycznej PAN Oddział w Krakowie*, Kraków 1959, s. 17; H. Barycz, *Stanisław Smolka w życiu i w nauce*, Kraków 1975, s. 153-172; B. Biliński, *Biblioteca e Centro di Studi a Roma dell'Accademia Polacca delle Scienze nel 50° Anniversario della fondazione 1927-1955*, Wrocław [i in.] 1977, s. 34-101; tenże, *I Polacchi nell'Archivio Vaticano e il primo trentennio dell'Expeditio Romana (1886-1916): (con una bibliografia sommaria)*, Roma 1983, s. 5-21. Wyprawę „*Expeditio Romana*” wznowiono w 1922 r.

bia J.F. Michałowski, prawnik, ekonomista, historyk, a nade wszystko bibliofil¹⁴. Środowisko rodzinne, zarówno ze strony ojca Romana, posła na sejm galicyjski, jak i matki Marii z Koźmianów¹⁵ ukształtowało go na osobę ambitną, o prawym charakterze, wysokiej kulturze i nieustannej potrzebie pogłębiania wiedzy. Znał kilka języków obcych. Większą część życia spędził za granicą, rzadko odwiedzając rodzinne strony. Przed wybuchem I wojny światowej udało mu się przewieźć z rodzinnego majątku w Dobrzeczkowie do Florencji, w której zamieszkał, najbardziej cenną część biblioteki, odziedziczonej po rodach Michałowskich i Koźmianów. W 1916 r. osiadł w Rzymie, gdzie początkowo pracował w organizacjach charytatywnych. Po zakończeniu wojny i odzyskaniu przez Polskę niepodległości Michałowski został w 1919 r. mianowany pierwszym sekretarzem poselstwa polskiego przy Stolicy Apostolskiej¹⁶, a w 1921 r. przeniesiony do poselstwa przy Kwirynale, jako *attaché* kulturalny. Przez całe życie zaspokajał pasję bibliofilską. Zgromadził wielojęzyczny księgozbiór m.in. z zakresu historii Polski wraz z wydawnictwami źródłowymi, z historii powszechnej i prawa oraz na temat archeologii, sztuki, historii Kościoła katolickiego¹⁷. Początkowo woluminy ulokował w wynajętych pomieszczeniach Hospicjum św. Stanisława przy via delle Botteghe Oscure 15, gdzie również mieszkał. Nawiązując do wcześniejszych działań S. Smolki,

¹⁴ J.F. Michałowski (1870-1956), herbu Jasińczyk studiował w Krakowie, Wiedniu, Heidelbergu, Oksfordzie i Paryżu. W 1905 r. uzyskał doktorat z prawa na Uniwersytecie Jagiellońskim. Por. J. Piskurewicz, *Józef Michałowski – założyciel i kierownik Stacji Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności w Rzymie (1921-1946)*, „Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój”, 1998, vol. 7 (32), s. 63-84; tenże, *Józef Michałowski fondatore e responsabile del Centro di Studi dell'Accademia Polacca delle Scienze a Roma (1921-1946)*, [in:] *Józef Feliks Michałowski 1870-1956 in occasione del cinquantesimo anniversario della morte*, Roma 2007, s. 12-27; D. Wronikowska, *Ludzie, siedziby, archiwa*, [w:] *Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1919-1976. Materiały do studiów nad historią*, red. D. Wronikowska, Rzym 2016, s. 223-225.

¹⁵ Maria z Koźmianów Michałowska (1839-1903) była córką Teofili Skrzyńskiej i Andrzeja Edwarda Koźmiana (1804-1864), poety, literata, działacza politycznego, kolekcjonera i bibliofila. Po śmierci matki prawo własności dóbr dobrzeczowskich przeszło w 1857 r. na nią i jej brata Stanisława (pisarza i działacza politycznego). W 1863 r. Maria poślubiła Romana Stefana Michałowskiego, który w tym samym roku nabył od S. Koźmiana jego część majątku, stając się prawnym właścicielem dóbr Dobrzeczkowa. Mieli czworo dzieci. Por. T. Szetela, *Dzieje Dobrzeczkowa. Opowieść o rodzinnej wsi, Rzeszów-Dobrzeczków 2003*, s. 44, 209.

¹⁶ Pierwszym posłem RP przy Stolicy Apostolskiej został mianowany minister pełnomocny Józef Wierusz-Kowalski (1 VII 1919). Przez następne dwa lata wraz z Michałowskim pracowali w poselstwie również Maciej Loret (radca legislacyjny), ks. Kazimierz Skirmunt (radca kanoniczny), Ignacy Skrzyński (II sekretarz), Ludomir Komierowski i Halina Zażulińska-Floriani (sekretariat). Michałowski i Skrzyński zajmowali się kancelarią oraz sprawami administracyjnymi. Zob. D. Wronikowska, *Kalendarium*, [w:] *Ambasada RP...*, s. 20-21; także P. Samerek, *Zarys historii Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej (1919-1976)*, [w:] *Ambasada RP...*, s. 53.

¹⁷ Z ostatnich publikacji zob. A. Wagner, *Stare druki o sztuce w zbiorach Biblioteki Stacji Naukowej PAN w Rzymie*, Roma 2016.

jeszcze przed osiedleniem się w Rzymie Michałowski podjął w 1914 r. zabiegi o uzyskanie zgody władz włoskich na uruchomienie w Wiecznym Mieście polskiej placówki naukowej. Jednakże w obliczu zaostrzających się konfliktów społeczno-politycznych w Europie oraz groźby wybuchu wojny i tym razem odmówiono prośbie Polaków. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Michałowski przekazał 17 VI 1921 r. w darze Polskiej Akademii Umiejętności (PAU) swój księgozbiór liczący wówczas około 4500 woluminów, jako załączek przyszłej Biblioteki Stacji Naukowej PAU oraz do użytku polskich naukowców przybywających do Rzymu. Dopiero kilka lat później, w 1927 r., wynajęto kolejne pomieszczenia w Hospicjum (w sumie 12) i publicznie udostępniono zbiory, jako oficjalną Bibliotekę Stacji Naukowej PAU w Rzymie. Instytucja była utrzymywana z funduszy PAU, Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ) oraz Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP).

O szerokich kontaktach Michałowskiego z przedstawicielami arystokracji, ziemiaństwa polskiego i europejskiego, ministrami, ambasadorami, profesorami renomowanych uczelni w kraju i na świecie, wreszcie księgarzami i antykwariuszami w ówczesnej Europie świadczy bogata i ciekawa korespondencja z lat 1927-1956, czyli m.in. z okresu, kiedy pełnił rolę bibliotekarza i nieoficjalnego choć faktycznego kierownika (do 1946 r.) Biblioteki PAU w Rzymie¹⁸. Dzięki tym kontaktom i szeroko zakrojonej działalności kulturalnej i naukowej udało mu się pozyskać wiele donacji. W 1929 r. hrabia Karol Lanckoroński, mecenas i kolekcjoner sztuki, podarował Stacji około 60 000 fotografii dzieł sztuki europejskiej od starożytności po XIX w., głównie włoskiej z zakresu architektury, rzeźby i malarstwa. Udokumentowane w ten sposób zostały również zagraniczne podróże Lanckorońskiego i wyprawy archeologiczne do Azji Mniejszej¹⁹. Obok księgozbioru historycznego, rozrastał się zbiór woluminów z obszaru historii sztuki, z czasem skatalogowany przez córkę donatora, Karolinę Lanckorońską. Uzupelnieniem nowego działu stała się kolekcja książek dotycząca dzie-

¹⁸ Przed śmiercią, Michałowski przekazał Marianowi Kukielowi zbierane przez ponad 30 lat materiały do biografii księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, natomiast różne dokumenty oraz materiały do innych prac (m.in. o prekursorach filozofii oświeceniowej czy rękopis historii Biblioteki Stacji Naukowej PAU) wraz z obfitą korespondencją ofiarował bratankowi Józefowi, mieszkającemu w Rzymie. Po jego śmierci w 1966 r. trafiły one do Stacji Naukowej PAN. Nie zostały dotąd opracowane i skatalogowane.

¹⁹ Nieco ponad 40 000 oryginalnych odbitek pozytywowych z podróży K. Lanckorońskiego po świecie znajduje się obecnie w krakowskiej siedzibie PAU. Tworzona na przełomie XIX/XX w. kolekcja obejmuje prace najlepszych ówczesnie fotografów oraz zdjęcia zakupione w słynnych wydawnictwach i atelier, tym samym dając znakomitą jakość obraz sztuki na przestrzeni wieków. Zob. *Fototeka Lanckorońskich PAU*, [online] <http://www.pauart.pl/app/content/collections> [dostęp 24.07.2017].

jów sztuki austriackiej, wzbogacona o pozycje historyka i krytyka sztuki Maxa Dvořáka²⁰, a zebrana i ofiarowana Stacji przez hrabiego Stanisława Badeniego. W 1931 r. Michałowski pozyskał od rodziny D'Ancona wartościowe dokumenty Scipione Piattolego, zawierające jego dzienniki i korespondencję²¹. Kilka lat później (1934), dzięki staraniom Michałowskiego biblioteka wzbogaciła się o darowiznę kilku tysięcy cennych woluminów, opatrzonych pięknymi ekslibrisami z biblioteki profesora Bronisława Gubrynowicza, historyka literatury polskiej na uniwersytetach we Lwowie i Warszawie oraz kustosza Zakładu Narodowego Ossolińskich we Lwowie. Dar ten stał się źródłem kontrowersji pomiędzy Michałowskim a Romanem Pollakiem, który jako przedstawiciel MWRiOP zabiegał o spuściznę po Gubrynowiczu dla pierwszej we Włoszech katedry języka i literatury polskiej na rzymskiej „Sapienzy” (Università degli Studi di Roma „La Sapienza”), o której powstanie (1929) zabiegał wiele lat²². W 1938 r. Maria i Leon Siemiradzcy przekazali bibliotece książki po zmarłym ojcu, H. Siemiradzkim, który część swego artystycznego życia spędził w Wiecznym Mieście. Dzięki darowiznom i nieustannym zakupom nowych pozycji księgozbiór rozrósł się tak bardzo, że podjęto poszukiwania nowej lokalizacji. Po ponad 20 latach, w 1938 r. Bibliotekę i Stację przeniesiono z dotychczasowych pomieszczeń do nowej siedziby w Pałacu Doria Pamphili²³ przy via Fede 2 (obecnie Vicolo Doria) w pobliżu Placu Weneckiego, gdzie znajduje się do dzisiaj. Oficjalne otwarcie biblioteki w nowej siedzibie nastąpiło 10 I 1939 r. W październiku 1939 r. Michałowski został mianowany *attaché* honorowym w polskiej ambasadzie przy Stolicy Apostolskiej. Przyczyna tej decyzji wynika z treści telegramu ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego do Ambasady RP przy Kwirynale:

²⁰ W obszarze zainteresowań M. Dvořáka była sztuka wczesnochrześcijańska (katakumbowa), średniowieczne malarstwo miniaturowe i sztuka braci van Eycków. W swoich pracach rozwinął koncepcję sztuki jako emanacji ducha. W książce *Historia sztuki jako historia ducha (Kunstgeschichte als Geistesgeschichte)*, München 1924) podkreślał związek sztuki i myśli filozoficznej danej epoki. Zob. L. Kalinowski, *Max Dvořák i jego metoda badań nad sztuką (w stulecie urodzin)*, Warszawa 1974.

²¹ S. Piattoli (1749-1809) – włoski ksiądz, wolnomularz, dyplomata, w latach 1789-1793 pełnił funkcję sekretarza króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, był redaktorem projektów Konstytucji 3 Maja. Opracowywał liczne memoriały, współdziałał z Hugonem Kołłątajem w sprawie określenia podstaw współpracy Kościoła katolickiego, innowierców i mieszczaństwa. Po wyjeździe z Polski prowadził bogatą korespondencję z polskim królem, któremu przekazał w darze część swojej biblioteki. Ponad 100 lat temu ukazała się jego biografia uzupełniona dokumentami źródłowymi: A. D'Ancona, *Scipione Piattoli e la Polonia, con un'appendice di documenti*, Firenze 1915. Stacja Naukowa PAN w Rzymie ma w planach digitalizację dokumentów Piattolego.

²² Sytuacja związana z pozyskaniem spuścizny od rodziny B. Gubrynowicza została ciekawie opisana w listach R. Pollaka do G. Mavera. Pollak wspomina o 6000 woluminów. Por. *Roman Pollak – Giovanni Maver. Korespondencja (1925-1969)*, red. nauk. B. Judkowiak, Poznań 2013, s. 116-119.

²³ Funkcjonuje wymiennie dawna nazwa tego rzymskiego rodu – Doria Pamphilj.

2 października [...]. Proszę ze zrozumiałych względów oddać Bibliotekę Akademii Umiejętności pod opiekę ambasadzie przy Watykanie. Z dniem dzisiejszym przydzielam Pana Michałowskiego jako attaché honorowego do ambasady RP przy Watykanie. Proszę powyższe zakomunikować Panu Ambasadorowi Papée. Zaleski²⁴.

Dzięki znajomościom w kręgach watykańskich, Michałowski podjął rozmowy z kardynałem Giovannim Mercati²⁵ o zdeponowaniu księgozbioru w Bibliotece Watykańskiej. O ile kardynał był przychylny tej prośbie, o tyle jej realizacja zależna była od decyzji Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej, który początkowo nie odniósł się pozytywnie do tej kwestii. W początkowym okresie wojny w Stacji PAU znalazło schronienie wielu uchodźców z Polski. Z inicjatywy Michałowskiego opracowano tam wówczas memoriał do prezydenta Stanów Zjednoczonych w sprawie aresztowanych przez Niemców profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego. W czerwcu 1940 r. pierwszą partię zbiorów bibliotecznych PAU wraz z najcenniejszymi egzemplarzami przetransportowano z Pałacu Doria Pamphili do Watykanu. Potwierdza to list ambasadora Kazimierza Papée do ministra spraw zagranicznych w Londynie, w którym informuje on również o objęciu opieką Biblioteki Stacji PAU i jej kierownikiem Michałowskiego przez nuncjusza apostolskiego w Italii arcybiskupa Francesca Borgongini Duca²⁶. Jeszcze w 1941 r. Michałowski organizował spotkania naukowe, zapraszając znane osobistości, jak Giovanni Maver, Enrico Damiani czy Michał Pawlikowski. Biblioteka była też miejscem spotkań rzymskich Polaków i ich przyjaciół Włochów przy okazji ważniejszych świąt.

Po ogłoszeniu kapitulacji Włoch (8 IX 1943) i rozszerzającej się okupacji niemieckiej, dla Polaków w Rzymie rozpoczął się najtrudniejszy okres. Benito Mussolini proklamował Włoską Republikę Socjalną (Repubblica Sociale Italiana) i przystąpił do aresztowań osób podejrzanych o jakąkolwiek działalność antyniemiecką. Polacy, którzy znaleźli schronienie w Stacji PAU musieli ją opuścić. 10 XI 1943 r. zostali zatrzymani przez włoską policję najwybitniejsi reprezentanci polskiej kolonii w Rzymie pod zarzutem działalności wywiadowczej. Wraz z Michałowskim uwięziono M. Pawlikowskie-

²⁴ Cyt. za D. Wronikowska, *Ludzie, siedziby...*, s. 224. Telegram cytowany w: *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939. Wrzesień-grudzień*, red. W. Rojek, Warszawa 2007, s. 128-129.

²⁵ Kardynał G. Mercati (1866-1957) w październiku 1919 r. został mianowany prefektem Biblioteki Watykańskiej.

²⁶ H. Fokciński, *Il fondatore e la sua opera. Józef F. Michałowski al tempo della II guerra mondiale*, [in:] *Józef Feliks Michałowski 1870-1956...*, s. 32. Autor jest dyrektorem Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych w Rzymie (PISK; Pontificio Istituto di Studi Ecclesiastici di Roma), w którym zostało zdeponowane archiwum Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej, zob. m.in.: *Archivio dell'Ambasciata della Repubblica Polacca presso la Santa Sede*, vol. LXXXII, s. 13-14. K. Papée pełnił funkcję ambasadora RP przy Stolicy Apostolskiej od lipca 1939 do 1958 r.

go (pisarz, poeta, wydawca, wykładowca w Polskim Gimnazjum i Liceum w Rzymie), Leonarda Kociemskiego (prezes Polskiego Czerwonego Krzyża w Rzymie), Macieja Loreta (*chargé d'affaires* przy Kwirynale) i ks. Adama Słomkę (salezjanin). Miano ich przenieść do Mantui i poddać śledztwu przez specjalne organy wojskowego kontrwywiadu. Dzięki interwencji Sekretariatu Stanu Stolicy Apostolskiej pierwszych dwóch zwolniono już pod koniec listopada tegoż roku²⁷. Michałowski znalazł schronienie w murach Watykanu do początku czerwca 1944 r., tj. wkroczenia do Rzymu wojsk alianckich²⁸.

Biblioteka była otwarta dla czytelników do sierpnia 1942 r. Z zachowanych dokumentów osobistych Aleksandra Kołtońskiego²⁹, pracującego w Bibliotece PAU w czasie wojny, wynika, że od połowy czerwca 1940 do 1 I 1941 r. katalogował on książki (bez oficjalnego kontraktu). Natomiast później, aż do 31 I 1945 r. był formalnie zatrudniony na stanowisku sekretarza i bibliotekarza. Zamknięcie biblioteki do publicznego użytku (bez urzędowych pieczęci) było spowodowane niebezpieczeństwem konfiskaty pozostających tam zbiorów³⁰. Biblioteka wznowiła działalność po wyzwoleniu Rzymu w czerwcu 1944 r. Korzystali z niej nie tylko wcześniejsi czytelnicy, ale również żołnierze 2. Korpusu stacjonującego w Rzymie. W sierpniu 1945 r., wobec braku źródeł finansowania Michałowski przekazał zarząd nad placówką Brytyjczykom (Interim Treasury Committee for Polish Affairs). W kolejnym roku Stacja odzyskała zbiory zdeponowane w Bibliotece Watykańskiej. Michałowski do 1946 r. pełnił funkcję bibliotekarza i był faktycznym, choć nieformalnym dyrektorem Biblioteki i Stacji PAU³¹. Konstanty Jeleński tak o nim pisał:

Placówka była jego dziełem, jego dzieckiem, opierała się o bibliotekę, którą on sam ofiarował Akademii. Zarządzał nią sprawnie, nieubłaganie i szczęśliwie. Wchodziło się po schodach tak płaskich, jak tylko w starych rzymskich pałacach. Wnętrzu nadał Michałowski swój własny styl: bielone ściany, wielkie renesansowe stoły z ciemnego dębu, na stołach już stosy książek. Półki

²⁷ K. Strzałka, *Między przyjaźnią a wrogością. Z dziejów stosunków polsko-włoskich (1939-1945)*, Kraków 2001, s. 305. Pozostałe osoby zostały uwolnione w terminie późniejszym.

²⁸ H. Fokciński, *Il fondatore...*, s. 32; S.A. Morawski, *Wspomnienie o Józefie Michałowskim*, [w:] *Świadectwa = Testimonianze*. T. 4: *Pro publico bono. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, red. E. Prządka, Rzym 2006, s. 29.

²⁹ Prywatne archiwum A. Kołtońskiego zdeponowane zostało w PISK w Rzymie. Dotąd nie zostało opracowane i skatalogowane.

³⁰ H. Fokciński, *Il fondatore...*, s. 30-31.

³¹ W 1946 r. przekazał Stację w ręce przedstawiciela PAU Jana Dąbrowskiego. W latach 1947-1950 kierował nią Kazimierz Bulas, archeolog i historyk sztuki starożytnej. W okresie 1951-1955 Stacja była nieczynna. W 1952 przeszła formalnie, a w 1957 r. faktycznie pod nadzór PAN. W 1956 r. jej kierownictwo objął Bronisław Biliński. Kolejnymi dyrektorami byli: Tadeusz Roslanowski (1984-1988), Tadeusz Kaczorek (1988-1991), Krzysztof Żaboklicki (1992-2004), Elżbieta Jastrzębowska (2005-2009), Leszek Kuk (2009-2013) i od 2013 r. Piotr Salwa.

z książkami zajmowały każdą wolną przestrzeń nawet w jego własnym pokoju sypialnym. W bibliotece był Pan Józef oświeconym tyranem³².

Poza gromadzeniem zbiorów, Michałowski organizował konferencje, zebrania, spotkania ludzi nauki i kultury, ważnych osobistości polskiego i włoskiego życia publicznego. Jako autor bądź współautor pisał relacje do prasy i publikował opracowania³³. Za czasów jego kierownictwa włoska prasa bieżąco informowała o wydarzeniach w rzymskiej Bibliotece PAU. Pod wpływem władz komunistycznych w Polsce został zmuszony w 1946 r. do rezygnacji z pracy. Odtąd spędzał większość czasu w bibliotekach i archiwach, do końca życia pozostając wierny nauce, pasji bibliofilskiej i pracy naukowej³⁴. Michałowski był osobą o wyrazistym charakterze – porywczy, ekscentryczny i bezkompromisowy, ceniący nade wszystko solidność i punktualność. Jednak w pamięci tych, którzy go znali zachował się także jego obraz jako osoby o wysokiej kulturze osobistej, wielce życzliwej dla otoczenia, doceniającej poczucie humoru i bogatą wyobraźnię. Według Jeleńskiego:

ten prawdziwie twórczy, absurdalny humor [Michałowskiego] był połączony z olbrzymią kulturą, z imponującą dyscypliną naukową. Michałowski miał coś z «wiecznego studenta», ale na modłę bardziej osiemnastowieczną niż współczesną. Nie wiem, ile lat spędził w Oxfordzie, na Sorbonie, w Heidelbergu. Nie wiem, jakie miał dyplomy, podejrzewam, że brał się do nowej gałęzi wiedzy nie dlatego, że coś «ukończył», ale że wpadł na jakiś świeży trop. Był olśniewającym dyletantem, ale tak przepojonym szacunkiem dla nauki rzetelnej, że ten szacunek paraliżował go w jego pracy. Z kilku książek, do których się zabierał w ciągu życia ukazała się bodaj tylko jedna mała praca³⁵.

O wszechstronnych i serdecznych kontaktach Michałowskiego ze współczesnymi mu przedstawicielami zarówno świata nauki i kultury w wielu krajach europejskich, rzymskiej Polonii, jak i osobami z kręgu polityki i du-

³² K.A. Jeleński, *Ostatni polski encyklopedysta. Wspomnienie o Józefie Michałowskim*, „Kultura. Szkice. Opowiadania. Sprawozdania” 1957, nr 3-113, s. 122-123.

³³ J.F. Michałowski, *Program narodowy i przeobrażenia społeczne. Z powodu artykułu prof. Ochenkowskiego «Nasze położenie i zadania»*, Kraków 1902; tenże, *Sprawa terminatorów w rękodziele (Stosunki krakowskie)*, Kraków 1906; tenże, *Studia w Archiwach Watykańskich w latach 1914-1923*, „Kwartalnik Historyczny” 1924, t. 38, s. 555-562; G.[J.F.] Michałowski, *La Polonia dopo le spartizioni e l'idea dell'indipendenza*, „L'Europa Orientale” 1926, vol. 6, n. 8, s. 429-444; 1930, vol. 10, n. 9, s. 486-504.

³⁴ S.A. Morawski, *Józef Michałowski (1870-1956) – twórca i wieloletni dyrektor Biblioteki Stacji Naukowej PAU w Rzymie*, [w:] *Kustosze księgozbiorów polskich za granicą*, red. tomu H. Łaskarzewska, Warszawa 2013, s. 159-166.

³⁵ Jeleński uważa, że chodzi o wstęp do francuskich pamiętników Rozalii z Lubomirskich Rzewuskiej; por. K.A. Jeleński, *Ostatni polski encyklopedysta...*, s. 121. Bibliografia Michałowskiego – por. przypis nr 33.

chowieństwa, świadczy zachowana korespondencja z czasów rzymskich³⁶. Dzięki jego zaangażowaniu i wytrwałości w systematycznym powiększaniu księgozbioru obecna Biblioteka im. Józefa Michałowskiego Stacji Naukowej PAN w Rzymie jest znaczącą polską placówką we Włoszech³⁷. J.F. Michałowski zmarł w Rzymie w 1956 r. i spoczywa w polskiej kwaterze zabytkowego cmentarza Campo Verano.

Przez ponad 26 lat (1956-1984) Biblioteką i Stacją PAN w Rzymie kierował Bronisław Biliński. Jako filolog klasyczny prowadził badania w zakresie m.in. historii literatury greckiej i rzymskiej, tematyki sportu w starożytności, dziejów kultury antycznej, historii nauki. Był autorem kilkudziesięciu prac o Polakach, którzy żyli i tworzyli w Rzymie, szczególnie w XIX i XX w. Pisał i publikował m.in. w języku włoskim³⁸. Wiedzę o „rzymskich” Polakach upowszechniał także poprzez organizowanie sympozjów, konferencji, sesji naukowych poświęconych polskiemu dziedzictwu kulturowemu i piśmienniczemu we Włoszech³⁹. Zapraszał do współpracy badaczy kultury i literatury z kraju i zagranicy. Inicjowana przez niego wymiana myśli i doświadczeń przyczyniała się do upowszechniania polskiego dorobku piśmienniczego na arenie międzynarodowej. Z inicjatywy Bilińskiego wmurowano wiele tablic pamiątkowych w miejscach związanych z pobytam sławnych Polaków w Italii. Następcy Michałowskiego i Bilińskiego, polscy uczeni kierujący Stacją Naukową PAN w Rzymie, do dzisiaj podtrzymują tradycję i kontynuują popularyzowanie polskiej literatury, nauki i kultury w środowisku włoskim i międzynarodowym. Natomiast Biblioteka i Stacja Naukowa PAN stanowi obecnie ważne centrum nauki i kultury polskiej na mapie Rzymu i Włoch.

Podobnie jak bolońska Akademia Literatury i Historii Polskiej i Słowiańskiej im. A. Mickiewicza oraz rzymska Biblioteka i Stacja Naukowa

³⁶ Zob. przypis 18.

³⁷ Obecnie księgozbiór liczy ponad 35 500 tomów druków zwartych (od starodruków do najnowszych nabytków) o charakterze humanistycznym, około 300 tytułów czasopism, w tym bardzo cenne komplety periodyków z XIX i przełomu XIX/XX w., a także kilkanaście tytułów pism bieżących. Zob. m.in.: K. Żaboklicki, *Księgozbiór Stacji Naukowej PAN w Rzymie*, „Przegląd Biblioteczny” 1994, z. 1-2, s. 109-111; A. Szabat, *Biblioteka Stacji Naukowej PAN w Rzymie*, „Przegląd Biblioteczny” 1998, z. 2-3, s. 175-190; *Współczesne księgozbiory polskie za granicą. Informator*. [T. 1]: *Polskie i polonijne księgozbiory instytucji*, oprac. B. Bieńkowska, E. Maruszak, J. Puchalski, Warszawa 2009, s. 618-634; A. Wagner, dz. cyt.

³⁸ B. Biliński opublikował wiele prac dotyczących polskich pisarzy i naukowców, m.in.: *Maria Konopnicka poetessa polacca sul Gianicolo*, Roma 1963; tenże, *Roma antica e moderna nelle opere di Giuseppe Ignazio Kraszewski*, Warszawa 1965; tenże, *Gli anni romani di Cyprian Norwid (1847-1848) nel 150° anniversario della nascita del poeta*, Warszawa 1973; tenże, *Enrico Sienkiewicz, Roma e l'antichità classica*, Wrocław [i in.] 1973; tenże, *Ricordi e memorie di Maria Skłodowska-Curie in Italia*, [in:] M. Picone, B. Biliński, *Maria Skłodowska-Curie in Italia nel centenario della nascita (1867-1934)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 15-41.

³⁹ Jego opracowanie historii Stacji PAN w Rzymie w 50. rocznicę jej powstania nosi znamiona „poprawności politycznej” obowiązującej w Polsce Ludowej. Por. B. Biliński, *Biblioteca...*

PAU, płaszczyznę współpracy polskich i włoskich badaczy stworzył Instytut Kultury Polskiej im. Attilio Begeya w Turynie (Istituto di Cultura Polacca „Attilio Begey”). Inicjatorem jego powołania był wspomniany wyżej R. Pollak, historyk literatury staropolskiej, profesor Uniwersytetu Poznańskiego, a w latach 1923-1929 wykładowca i propagator studiów polonistycznych we Włoszech. Dzięki jego wytrwałości w 1929 r. uruchomiono na rzymskim Uniwersytecie „La Sapienza” pierwszą we Włoszech i jedną z kilku w Europie katedrę języka i literatury polskiej. Jej kierownictwo objął rekomendowany przez Pollaka znakomity sławista profesor G. Maver⁴⁰, późniejszy „łącznik” kulturalny między Polską a Italią⁴¹. Patronem Instytutu Kultury Polskiej w Turynie został miejscowy adwokat, towiańczyk i polonofil A. Begey, konsul honorowy RP w Turynie w latach 1922-1928⁴². Swoją admirację dla Polski i Polaków przekazał rodzinie (córkom i wnuczce) oraz przyjaciołom. Dla upamiętnienia jego propolskiej aktywności oraz kontynuowania naukowej i kulturalnej współpracy zabiegano u władz polskich i włoskich o utworzenie placówki naukowo-badawczej. Doceniając zaangażowanie Begeya w rozwijanie dwustronnych relacji, R. Pollak przekonał do tego projektu członków rodziny Begey. Utrzymawał, że dzięki ich pasji i zdolności w przekazywaniu rodakom zainteresowania Polską i jej kulturą Turyn mógłby aspirować do miana włoskiego centrum wiedzy o Polsce. Ta argumenta-

⁴⁰ Aby objąć kierownictwo katedry Pollak musiałby przyjąć włoskie obywatelstwo, czego nie uczynił. Obaj, Pollak i Maver, prowadzili obfitą korespondencję - znajduje się ona m.in. w spuściznie G. Mavera przechowywanej w Centralnej Bibliotece Narodowej w Rzymie (Biblioteca Nazionale Centrale di Roma), zob. *Fondo slavo*, [online] <http://www.bncrm.beniculturali.it/en/189/fondo-slavo?&language=it> [dostęp 29.08.2017] - która znakomicie ukazuje ich relacje i działalność na rzecz wymiany kulturalnej pomiędzy Polską i Italią. Por. *Roman Pollak – Giovanni Maver...*, dz. cyt. Bibliografia prac naukowych Pollaka jest obszerna. Zob. m.in. R. Pollak, *Giovanni Maver jako polonista*, „Ricerche Slavistiche” 1970-1972, R. 17-19, s. 453-465; tenże, *Kultura polska we Włoszech. Refleksje i dezycyaty*, „Przegląd Współczesny” 1930, R. 9, t. 34, nr 100-101, s. 285-297; tenże, *Organizacja nauki we Włoszech (Luźne uwagi)*, „Nauka Polska” 1925, R. 5, s. 307-333. Wiele swoich prac naukowych poświęcił twórczości Torquata Tassa i literaturze staropolskiej. W latach 1950-1965 kierował opracowaniem trzech tomów staropolskich serii Bibliografia Literatury Polskiej „Nowy Korbut”, redagował też wiele tomów *Miscellaneów staropolskich* w serii Archiwum Literackie. Jest autorem pionierskiej książki w dziejach włoskiej polonistyki *Pagine di cultura e letteratura polacca*, Rzym 1929.

⁴¹ We Włoszech prof. Pollak wykształcił liczne grono znakomitych sławistów, takich jak m. in. E. Damiani, Marina Bersano Begey, Giorgio Clarotti, Giorgio Agosti, Cristina Agosti Garosci. Szerzej na temat ich działalności zob. m.in. A. Zieliński, *Literatura polska we Włoszech międzywojennych*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2004, t. 36, s. 299-331.

⁴² A. Begey (1843-1928) niezłomny orędownik „sprawy polskiej” we Włoszech, korespondent bolońskiej Akademii Literatury i Historii Polskiej i Słowiańskiej im. A. Mickiewicza, przyjaźnił się z T. Lenartowiczem, Józefem Ignacym Kraszewskim, Agatonem Gillerem, Andrzejem Towiańskim i wieloma innymi znanymi Polakami. Odbił kilka podróży do Polski. O jego życiu i szerokiej działalności napisał Mikołaj Sokołowski w książce *Adwokat diabła. Attilio Begey*, Warszawa 2012. Zob. też materiały źródłowe: *L'Archivio Begey. Documenti towianisti a Torino: 1841-1915*, a cura di K. Jaworska, Torino 1994.

cja poskutkowała, dlatego wśród założycieli Instytutu byli sami Włosi, m.in. córki Begeya – Rosina oraz Maria wraz z mężem Arturo Bersano, Aglaurro Ungherini (polonofil, tłumacz polskiej poezji), Cristina Agosti i Clotilde Garosci⁴³ (polonistki i tłumaczki polskiej literatury). Jednakże bez wsparcia polskich autorytetów naukowych trudniej byłoby rozwijać dwustronną współpracę. Decyzję o lokalizacji Instytutu przy turyńskim uniwersytecie podjęto jednogłośnie. Uroczysta inauguracja jego działalności odbyła się 12 III 1930 r. w obecności ponad 200 osób, w tym R. Pollaka, reprezentantów polskiej i włoskiej dyplomacji, italianistów i sławistów oraz przedstawicieli włosko-polskich stowarzyszeń kulturalnych. Od początku, celem Instytutu było promowanie wiedzy o Polakach, kulturze, nauce i literaturze polskiej wśród włoskiego społeczeństwa. Realizowano to poprzez organizowanie tematycznych spotkań i prelekcji, konferencji polonistycznych, wystaw, koncertów, spektakli oraz lektoratów języka polskiego. Podczas II wojny światowej Instytut ograniczył swoją działalność do pracy dydaktycznej i naukowej. O jego nieprzerwaną aktywność zabiegała córka Attilio – M. Bersano Begey i jego wnuczka Marina Bersano Begey (obie polonistki i tłumaczki)⁴⁴ oraz kolejne pokolenia włoskich polonistów. Do dzisiaj polonistyka w Turynie wraz z Instytutem Kultury Polskiej im. A. Begeya jest ważnym ośrodkiem propagującym we Włoszech polską kulturę i literaturę. Do stworzenia Biblioteki Kultury Polskiej im. A. Begeya (Biblioteca di Cultura Polacca „A. Begey”; Biblioteca Begey) przyczyniła się Zofia Kozarynowa, pisarka i publicystka, która w latach 1929-1939 pracowała jako lektorka języka polskiego i wykładowczyni literatury polskiej na turyńskim uniwersytecie. Wytrwale zabiegała o jej utworzenie i systematyczne uzupełnianie zbiorów⁴⁵. W roku otwarcia Instytutu jego księgozbiór liczył ponad 500 woluminów. W okresie powojennym kierownictwo placówki skupiło się na gromadzeniu krajowej i emigracyjnej literatury polskiej. Obecnie biblioteka

⁴³ Zob. A. Amenta, *Le sorelle Garosci traduttrici dal polacco*, [in:] *Maestri della polonistica italiana. Atti del convegno dei polonisti italiani, 17-18 ottobre 2013*, a cura di M. Ciccarini, P. Salwa, Roma 2014, s. 27-35.

⁴⁴ M. Bersano Begey (1879-1957) zajmowała się zarówno przekładami polskiej poezji średniowiecznej (m.in. *Bogurodzicy*, *Lamentu świętokrzyskiego*), jak i współczesnej liryki. Przełożyła na język włoski dzieła Kazimierza Iłakowiczówny, Kazimierza Wierzyńskiego, Leopolda Staffa, Klementyny z Tańskich Hoffmanowej (*Dziennik Franciszki Krasieńskiej*) i in. Wnuczka A. Begeya, włoska polonistka M. Bersano Begey (1907-1992) studiowała na Uniwersytecie Jagiellońskim. Jako profesor literatury polskiej na turyńskim uniwersytecie przez wiele lat kierowała Instytutem Kultury Polskiej, piastowała też funkcję dyrektora Biblioteki Królewskiej (Biblioteca Reale) w Turynie. Maria i Marina Bersano Begey są autorkami świetnej bibliografii literatury polskiej w Italii, obejmującej okres 150 lat, *La Polonia in Italia. Saggio bibliografico 1799-1948*, Torino 1949. Zob. L. Henczel-Wróblewska, *Przeszłość w teraźniejszości. O współczesnej recepcji polskości w Piemontie*, „Sensus Historiae” 2014, t. 16, z. 3, s. 69-73.

⁴⁵ Zob. m.in.: L. Henczel-Wróblewska, *Przeszłość...*, s. 68-69.

zawiera ponad 6000 woluminów. Jej zbiory są stale uzupełniane o polską literaturę klasyczną i współczesną, służą studentom polonistyki i osobom zainteresowanym polską kulturą⁴⁶.

Pisząc o protagonistach rodzimej kultury i literatury we Włoszech, nie można pominąć osoby wielce zasłużonej dla polskiej nauki, jaką była hrabina K. Lanckorońska, historyk i historyk sztuki, działaczka emigracyjna. W Wiecznym Mieście spędziła większą część swojego życia. Nie do przecenienia jest jej dorobek naukowy i organizacyjny. Przez całe życie była niekwestionowaną promotorką nauki polskiej. Po przyjeździe do Włoch w 1945 r. zaangażowała się w zainicjowaną przez generała Władysława Andersa akcję edukacji prawie 1300 zdemobilizowanych polskich żołnierzy we Włoszech i Wielkiej Brytanii. Była fundatorką, współzałożycielką i długoletnią dyrektorką powołanego w 1945 r. w Rzymie Polskiego Instytutu Historycznego (PIH). Ośrodek nawiązał ścisłą współpracę z polskimi historykami żyjącymi na emigracji (m.in. Oskar Halecki, Henryk Paszkiewicz, Stanisław Biegański, J.F. Michałowski), umożliwiając im prowadzenie badań w rzymskich i watykańskich archiwach i bibliotekach. Lanckorońska była inicjatorką rocznika „Antemurale”, wydawanego w latach 1954-1982 (30 tomów) w językach angielskim, francuskim, łacińskim i poświęconego studiom z zakresu historii Polski do II wojny światowej włącznie, widzianej z perspektywy Zachodu (wraz z tekstami źródłowymi)⁴⁷. Zainicjowała wydawanie serii Elementa ad Fontium Editiones (1960-1992), zawierającej edycje źródeł do dziejów dawnej Polski zgromadzonych i przechowywanych w archiwach watykańskich, włoskich, hiszpańskich, angielskich, niemieckich i duńskich⁴⁸. Lanckorońska opracowała 25 woluminów z 76 opublikowanych do końca lat 80. Zawierają one m.in. szereg materiałów z archiwum królewskiego, przeniesionego podczas II wojny światowej do Getyngi⁴⁹. Inną, unikatową serią, wydawaną od 1990 r. przez Instytut (od 1999 r. przez PAU w Krakowie), są Acta Nuntiaturae Polonae. Wydawnictwo obejmuje akta i korespondencję wszystkich nuncjatur w Polsce, od Zachariasza Ferriego (1519-1521), tj. pierwszej nuncjatury o cechach nowożytnego poselstwa dyplomatycznego Stolicy Apostolskiej do Polski, do Filipa Cortesiego (1938-1947), ostat-

⁴⁶ Szerzej na ten temat pisze Krystyna Jaworska: *La tradizione polonistica in Piemonte. L'Istituto di Cultura Polacca „Attilio Begey”*, [in:] *La Polonia, il Piemonte e l'Italia. Omaggio a Marina Bersano Begey. Atti del Convegno Marina Bersano Begey, intellettuale piemontese e polonista. Torino 12 dicembre 1994*, a cura di K. Jaworska, Alessandria 1998, s. 249-278.

⁴⁷ Od tomu dziesiątego poszerzono zakres tematyczny o historię literatury i języka polskiego.

⁴⁸ Seria uznawana jest przez specjalistów za największe w dziejach polskich badań historycznych wydawnictwo źródłowe do historii Polski.

⁴⁹ H.D. Wojtyńska, *Polski Instytut Historyczny w Rzymie (dawne i nowe inicjatywy badawcze)*, „Informationes. Biuletyn Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych” 1991, nr 4, s. 15-38, 206.

niego nuncjusza w II Rzeczypospolitej⁵⁰. Lanckorońska była współzałożycielką Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie oraz twórczynią Funduszu im. Karola Lanckorońskiego, przekształconego w Fundację z Brzezia Lanckorońskich (1967) z siedzibami we Fryburgu i Londynie⁵¹. Była również autorką opracowań naukowych i artykułów w różnych językach oraz publikacji książkowych⁵². K. Lanckorońska w różnorodny sposób starała się zatem wspierać naukę i kulturę polską oraz dbać, aby pozostawały w orbicie wpływów europejskich i światowych. Dzięki swojej pracy naukowej oraz nieustannej działalności społecznej stała się czynnym i ofiarnym propagatorem polskości na emigracji⁵³. Po jej śmierci w 2002 r. PIH został zlikwidowany, a jego dobytek naukowy przejęła PAU, która wcześniej włączyła się do realizacji programu naukowego rzymskiego Instytutu, finansowanego przez Fundację Lanckorońskich⁵⁴.

Kontakty polsko-włoskie mają wielowiekową i bogatą historię. Każde stulecie przynosiło nowe wyzwania i nieraz wystawiało na próbę tradycyjnie dobre relacje, szczególnie trudne w obszarze stosunków politycznych i konfliktów militarnych. Jednakże współpraca na gruncie nauki i kultury rozwijała się w sposób ciągły, niezależnie od zewnętrznych uwarunkowań ekonomicznych czy społeczno-politycznych. Sprzyjała temu niewątpliwie przychylna postawa Włochów, a przede wszystkim decydentów (zazwyczaj spoza świata nauki czy kultury), którzy w miarę możliwości starali się ułatwiać Polakom rozwiązywanie skomplikowanych kwestii urzędowych, lokalowych, ekonomicznych czy innych (jak choćby w przypadku wspomnianych wyżej instytucji w Bolonii, Rzymie i Turynie). Nie mniej ważne było odczuwalne

⁵⁰ W styczniu 1990 r. hrabina K. Lanckorońska wręczyła Janowi Pawłowi II pierwszy tom serii.

⁵¹ Fundacja wspomagała m.in. działalność PIH w Rzymie, Biblioteki Polskiej w Paryżu, polskich bibliotek uniwersyteckich. Obecnie jej celem jest inicjowanie i upowszechnianie badań oraz wsparcie dla uczonych i instytucji prowadzących badania w zakresie nauk humanistycznych, a szczególnie dotyczących historii i dziejów sztuki polskiej (do 1945 r.) oraz krajów sąsiadujących z dawną Rzeczypospolitą.

⁵² K. Lanckorońska, *Dekoracja malarska kościoła „Il Gesù” na tle rozwoju baroku w Rzymie*, Lwów 1935; też, *Antike Elemente im Bacchus Michelangelos und im seinen Darstellungen des David*, Lwów 1938; też, *Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland*, Roma 1961; też, *Wspomnienia wojenne 22 IX 1939-5 IV 1945*, Kraków 2001; też, *Notatki z podróży do Grecji*, Warszawa 2004. W 2005 r. w Warszawie nakładem wydawnictwa „Więź” ukazały się *Szkice wspomnień* Lanckorońskiej, zawierające jej notatki, w których autorka wspomina wielu niezwykłych ludzi, ważne wydarzenia historyczne i miejsca.

⁵³ Od 1990 r. była członkinią PAU. Była też laureatką wielu nagród międzynarodowych. Otrzymała godność doktora *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego (1983), Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie (Londyn 1988), Uniwersytetu Wrocławskiego (1990). Została odznaczona wieloma orderami i medalami zagranicznymi i polskimi.

⁵⁴ W latach 1995-2003 prace wydawnicze nad tomami serii Acta Nuntiatuariae Polonae prowadzono równolegle w Rzymie i w Krakowie, natomiast od 2004 r. jej kolejne tomy wydawane są wyłącznie przez PAU i finansowane przez Fundację Lanckorońskich.

wsparcie polskich władz, zarówno w kraju, jak i poprzez wysłanników dyplomatycznych w Italii i w Watykanie. Bez tego wszystkiego niemożliwa albo bardzo utrudniona byłaby jakakolwiek aktywność Polaków na gruncie rozwoju badań naukowych, kulturowym, społecznym. W artykule zaprezentowano osoby i instytucje, których wkład do polskiego dziedzictwa kulturowego i podtrzymywania tożsamości narodowej jest nie do przecenienia. Autorka uważa, że współcześnie nasza świadomość dotycząca działalności niektórych ze wspomnianych wyżej osób oraz ich roli w upowszechnianiu polskiej nauki i kultury na terenie Italii, ale i poza nią, jest ciągle nie dość rozpoznana i doceniana. Dotyczy to szczególnie J.F. Michałowskiego, R.K. Lewańskiego, J.W. Wosia i Z. Kozarynowej. Podobny niedosyt budzą ogólnie dostępne lecz powierzchowne wiadomości związane z działalnością bolońskiej Akademii im. A Mickiewicza czy Instytutem Kultury Polskiej w Turynie. Informacje znajdujące się w encyklopediach, słownikach biograficznych czy nielicznych opracowaniach drukowanych bądź internetowych nie dają ani pełnego, ani też satysfakcjonującego obrazu ich znaczenia i dokonania. Zadaniem współczesnych badaczy jest odkrywanie i uzupełnianie wiedzy o ich działalności oraz podkreślanie polskiego wkładu do światowej, w tym włoskiej nauki i kultury.

Bibliografia

Amenta A., *Le sorelle Garosci traduttrici dal polacco*, [in:] *Maestri della polonistica italiana. Atti del convegno dei polonisti italiani, 17-18 ottobre 2013*, a cura di M. Ciccarini, P. Salwa, Roma 2014, s. 27-35.

L'Archivio Begey. Documenti towianisti a Torino: 1841-1915, a cura di K. Jaworska, Torino 1994.

Barycz H., *Podróże polskie do Neapolu w wiekach XV-XVIII*, Warszawa 1939.

Barycz H., *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440-1600)*, Kraków 1938.

Barycz H., *Spojrzenia w przeszłość polsko-włoską*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.

Barycz H., *Stanisław Smolka w życiu i w nauce*, Kraków 1975.

Begey A., *Accademia di Storia e Letteratura Polacca e Slava „Adamo Mickiewicz” (Bologna)*, Bologna 1973.

Begey A., *La Polonia e l'Accademia di storia e letteratura polacca e slava nell'Università di Bologna*, Torino 1879.

Begey A., *Polska i Akademia Historii i Literatury Polskiej i Słowiańskiej we Wszechnicy Bolońskiej*, Lwów 1880.

Bersano Begey M., *Akademia A. Mickiewicza w Bolonii i Teofil Lenartowicz*, Warszawa 1956.

Bersano Begey M. i M., *La Polonia in Italia. Saggio bibliografico 1799-1948*, Torino 1949.

Biliński B., *Biblioteca e Centro di Studi a Roma dell'Accademia Polacca delle Scienze nel 50° Anniversario della fondazione 1927-1955*, Wrocław [i in.] 1977.

- Biliński B., *Enrico Sienkiewicz, Roma e l'antichità classica*, Wrocław [i in.] 1973.
- Biliński B., *Gli anni romani di Cyprian Norwid (1847-1848) nel 150° anniversario della nascita del poeta*, Warszawa 1973.
- Biliński B., *I Polacchi nell'Archivio Vaticano e il primo trentennio dell'Expeditio Romana (1886-1916): (con una bibliografia sommaria)*, Roma 1983.
- Biliński B., *Maria Konopnicka poetessa polacca sul Gianicolo*, Roma 1963.
- Biliński B., *Ricordi e memorie di Maria Skłodowska-Curie in Italia*, [in:] M. Picone, B. Biliński, *Maria Skłodowska-Curie in Italia nel centenario della nascita (1867-1934)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 15-41.
- Biliński B., *Roma antica e moderna nelle opere di Giuseppe Ignazio Kraszewski*, Warszawa 1965.
- Brahmer M., *Powinowactwa polsko-włoskie. Z dziejów wzajemnych stosunków kulturalnych*, Warszawa 1980.
- Brzeziński A.M., «Z ziemi włoskiej dla Polski. Artur Wołyński i jego działalność w Italii w drugiej połowie XIX wieku», *Jan Piskurewicz, Warszawa 2012*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, R. 11, nr 2, s. 221-228.
- D'Ancona A., *Scipione Piattoli e la Polonia, con un'appendice di documenti*, Firenze 1915.
- Documenti per la storia delle relazioni italo-polacche (1918-1940) = Dokumenty dotyczące stosunków polsko-włoskich (1918-1940)*. T. 1, a cura di M. Di Simone et al., Roma 1998.
- Dvořák M., *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte*, München 1924.
- Fokciński H., *Il fondatore e la sua opera. Józef F. Michałowski al tempo della II guerra mondiale*, [in:] *Józef Feliks Michałowski 1870-1956 in occasione del cinquantesimo anniversario della morte*, Roma 2007, s. 29-33.
- Fondo slavo*, [online] <http://www.bnrcrm.beniculturali.it/en/189/fondo-slavo?&language=it> [dostęp 29.08.2017].
- Fototeka Lanckorońskich PAU*, [online] <http://www.pauart.pl/app/content/collections> [dostęp 24.07.2017].
- Gosik-Kapelińska I., *Emigracyjne życie Elżbiety Bośniackiej w świetle jej korespondencji*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Poetica”, 2016, t. 4, s. 42-50.
- Henczel-Wróblewska L., *Przeszłość w teraźniejszości. O współczesnej recepcji polskości w Piemontie*, „Sensus Historiae” 2014, t. 16, z. 3, s. 59-73.
- Jaworska K., *La tradizione polonistica in Piemonte. L'Istituto di Cultura Polacca „Attilio Begey”*, [in:] *La Polonia, il Piemonte e l'Italia. Omaggio a Marina Bersano Begey. Atti del Convegno Marina Bersano Begey, intellettuale piemontese e polonista. Torino 12 dicembre 1994*, a cura di K. Jaworska, Alessandria 1998.
- Jeleński K.A., *Ostatni polski encyklopedysta. Wspomnienie o Józefie Michałowskim*, „Kultura. Szkice. Opowiadania. Sprawozdania” 1957, nr 3-113, s. 122-123.
- Kalinowski L., *Max Dvořák i jego metoda badań nad sztuką (w stulecie urodzin)*, Warszawa 1974.
- Lanckorońska K., *Antike Elemente im Bacchus Michelangelos und im seinen Darstellungen des David*, Lwów 1938.
- Lanckorońska K., *Dekoracja malarska kościoła „Il Gesù” na tle rozwoju baroku w Rzymie*, Lwów 1935.
- Lanckorońska K., *Notatki z podróży do Grecji*, Warszawa 2004.
- Lanckorońska K., *Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland*, Roma 1961.

- Lanckorońska K., *Szkice wspomnień*, Warszawa 2005.
- Lanckorońska K., *Wspomnienia wojenne 22 IX 1939-5 IV 1945*, Kraków 2001.
- Lewański R.K., *Guide to Polish libraries and archives*, ed. P.L. Horecky, New York 1974.
- Lewański R.K., *Polonica rękopiśmienne w archiwach i bibliotekach włoskich. Inwentarz*, Warszawa 1978.
- Lewański R.K., *Storia delle relazioni fra Bologna e la Polonia*, Bologna 1951.
- Lewański R.K., Mantovani G., *Bibliotheca Nationis Polonae. Libri e Donatori (sec. XVII-XVIII)*, „Quaderni per la Storia dell'Università di Padova”, 1989-1990, n. 22-23, s. 173-219.
- Litwornia A., *Ryszard Kazimierz Lewański (24 listopada 1918-30 maja 1996)*, „Pamiętnik Literacki” 1997, R. 88, nr 4, s. 229-234.
- Litwornia A., *Ryszard Kazimierz Lewański (1918-1996)*, „Polonia Włoska” 2009, nr 2 (51), numer specjalny, s. 25.
- Michałowski G. [J.F.], *Expeditio Romana dell'Accademia Polacca*, „Annales Institutum” 1931, vol. 4, s. 255-270.
- Michałowski G. [J.F.], *La Polonia dopo le spartizioni e l'idea dell'indipendenza*, „L'Europa Orientale” 1926, vol. 6, n. 8, s. 429-444; 1930, vol. 10, n. 9, s. 486-504.
- Michałowski J.F., *Program narodowy i przeobrażenia społeczne. Z powodu artykułu prof. Ochenkowskiego «Nasze położenie i zadania»*, Kraków 1902.
- Michałowski J.F., *Sprawa terminatorów w rękodziele (Stosunki krakowskie)*, Kraków 1906.
- Michałowski J.F., *Studia w Archiwach Watykańskich w latach 1914-1923*, „Kwartalnik Historyczny” 1924, t. 38, s. 555-562.
- Morawski S.A., *Józef Michałowski (1870-1956) – twórca i wieloletni dyrektor Biblioteki Stacji Naukowej PAU w Rzymie*, [w:] *Kustosze księgozbiorów polskich za granicą*, red. tomu H. Łaskarzewska, Warszawa 2013, s. 159-166.
- Morawski S.A., *Wspomnienie o Józefie Michałowskim*, [w:] *Świadectwa=Testimonianze. T. 4: Pro publico bono. Polityczna, społeczna i kulturalna działalność Polaków w Rzymie w XX wieku*, red. E. Prządka, Rzym 2006, s. 23-32.
- Ogonowska M., *Studio critico su Sigismondo Krasinski il poeta anonimo della Polonia*, Bologna 1887.
- Piskurewicz J., *Józef Michałowski – założyciel i kierownik Stacji Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności w Rzymie (1921-1946)*, „Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój”, 1998, vol. 7 (32), s. 63-84.
- Piskurewicz J., *Józef Michałowski fondatore e responsabile del Centro di Studi dell'Accademia Polacca delle Scienze a Roma (1921-1946)*, [in:] *Józef Feliks Michałowski 1870-1956 in occasione del cinquantesimo anniversario della morte*, Roma 2007, s. 12-27.
- Piskurewicz J., *Ośrodek kopernikański w Rzymie i jego twórcy w drugiej połowie XIX wieku*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 2013, nr 3, s. 524-525.
- Piskurewicz J., *Z ziemi włoskiej dla Polski. Artur Wołyński i jego działalność w Italii w drugiej połowie XIX wieku*, Warszawa 2012.
- Pollak R., *Giovanni Maver jako polonista*, „Ricerche Slavistiche” 1970-1972, R. 17-19, s. 453-465.
- Pollak R., *Kultura polska we Włoszech. Refleksje i dezyderaty*, „Przegląd Współczesny” 1930, R. 9, t. 34, nr 100-101, s. 285-297.

Pollak R., *Organizacja nauki we Włoszech (Luźne uwagi)*, „Nauka Polska” 1925, R. 5, s. 307-333.

Pollak R., *Pagine di cultura e letteratura polacca*, Roma 1929.

Pollak R., «*Storia della letteratura polacca*», *Marina Bersano Begey, Milano 1957, 2 ed. Nuova Accademia*, s. 384, „Pamiętnik Literacki” 1958, R. 49, nr 3, s. 261-264.

Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939. Wrzesień - grudzień, red. W. Rojek, Warszawa 2007.

Preisner W., *Stosunki literackie polsko-włoskie w latach 1800-1939 w świetle bibliografii = Relazioni letterarie polacco-italiane fra gli anni 1800-1939 nella luce della bibliografia*, Toruń 1949.

Reederowa D., *Starania S. Smolki o ustanowienie Stacji Akademii Umiejętności w Rzymie. Sprawozdanie z posiedzenia Komisji Historycznej PAN Oddział w Krakowie*, Kraków 1959.

Roman Pollak – Giovanni Maver. Korespondencja (1925-1969), red. nauk. B. Judkowiak, Poznań 2013.

Sajkowski A., *Włoskie przygody Polaków. Wiek XVI-XVIII*, Warszawa 1973.

Samerek P., *Zarys historii Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej (1919-1976)*, [w:] *Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1919-1976. Materiały do studiów nad historią*, red. D. Wronikowska, Rzym 2016, s. 47-135.

[Santagata D.], *Costituzione definitiva della Accademia Adamo Mickiewicz di storia e letteratura polacca e slava delli 14 dicembre 1879 in Bologna: programma e statuto*, Bologna 1879.

Sokołowski M., *Adwokat diabła. Attilio Begey*, Warszawa 2012.

Strzałka K., *Między przyjaźnią a wrogością. Z dziejów stosunków polsko-włoskich (1939-1945)*, Kraków 2001.

Szabat A., *Biblioteka Stacji Naukowej PAN w Rzymie*, „Przegląd Biblioteczny” 1998, z. 2-3, s. 175-190.

Szetela T., *Dzieje Dobrzechowa. Opowieść o rodzinnej wsi*, Rzeszów-Dobrzechów 2003.

Vincenzo da Kielce, *La «Vita minor» di S. Stanislao vescovo*, introd., trad. e note J.W. Woś, Siena 1983.

Wagner A., *Stare druki o sztuce w zbiorach Biblioteki Stacji Naukowej PAN w Rzymie*, Roma 2016.

Windakiewicz S., *Wyprawa naukowa do Rzymu w roku 1886*, Kraków 1887.

Wojtyska H.D., *Polski Instytut Historyczny w Rzymie (dawne i nowe inicjatywy badawcze)*, „Informationes. Biuletyn Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych” 1991, nr 4, s. 15-38, 206.

Woś J.W., *Alessandro di Masovia, vescovo-principe di Trento (1423-1444). Un profilo introduttivo*, Pisa 1994.

Woś J.W., *Dispute giuridiche nella lotta tra la Polonia e l'Ordine Teutonico (introduzione allo studio di Paulus Wladimiri)*, Firenze 1979.

Woś J.W., «*Florenza bella tutto il vulgo canta*». *Testimonianze di viaggiatori polacchi*, Trento 2006.

Woś J.W., *Gdyby Rzym nie był Rzymem, to Kraków byłby Rzymem. Wokół spraw polsko-włoskich*, Warszawa 1999.

Woś J.W., *I due soggiorni del card. legato E. Caetani a Varsavia (1596-1597): nella «Relazione» del maestro di cerimonie Giovanni Paolo Mucante*, Firenze 1982.

Woś J.W., *I Polacchi a Firenze*, Firenze 1980.

Woś J.W., *In finibus Christianitatis. Figure e momenti di storia della Polonia medioevale e moderna*, Firenze 1988.

Woś J.W., *Itinerario in Polonia del 1596 di Giovanni Paolo Mucante cerimoniere pontificio (Parte prima: Cracovia)*, Roma 1981.

Woś J.W., *La Polonia. Studi storici*, Pisa 1992.

Woś J.W., *Santa Sede e corona polacca nella corrispondenza di Annibale di Capua (1586-1591)*, Trento 2004.

Woś J.W., *Silva rerum. Sulla storia dell'Europa orientale e le relazioni italo-polacche*, Trento 2001.

Wronikowska D., *Kalendarium*, [w:] *Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1919-1976. Materiały do studiów nad historią*, red. D. Wronikowska, Rzym 2016, 20-21.

Wronikowska D., *Ludzie, siedziby, archiwa*, [w:] *Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1919-1976. Materiały do studiów nad historią*, red. D. Wronikowska, Rzym 2016, s. 170-284.

Współczesne księgozbiory polskie za granicą. Informator. [T. 1]: *Polskie i polonijne księgozbiory instytucji*, oprac. B. Bieńkowska, E. Maruszak, J. Puchalski, Warszawa 2009.

Zieliński A., *Literatura polska we Włoszech międzywojennych*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2004, t. 36, s. 299-331.

Żaboklicki K., *Księgozbiór Stacji Naukowej PAN w Rzymie*, „Przegląd Biblioteczny” 1994, z. 1-2, s. 109-111.